

**ІСТОРІЯ МІСТ
І СІЛ УКРАЇНИ:
ІСТОРИКО-
ТЕОРЕТИЧНІ
ПРОБЛЕМИ
ВИВЧЕННЯ**

ВОДЯНІ МЛИНИ КИЄВА ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті аналізується діяльність водяних млинів Києва у ХІХ ст.

Ключові слова: водяний млин, Київ, судноплавство, гребля, законодавство.

Водяне млинарство Києва у ХІХ столітті розвивалося своїм самобутнім шляхом, специфічність якого визначалася столичним статусом міста, багатством і різноманітністю водних ресурсів, наявністю зручних шляхів сполучення, широтою споживчого ринку продуктів млинарства тощо.

Основою успішної діяльності водяних млинів Києва у досліджуваній період були прийнятні фізико-географічні (водні) умови міста та передмість. Завдяки цьому та ряду інших обставин соціально-економічного характеру, про які йтиметься нижче, водяні млини зайняли домінуюче положення у столичному млинарстві і кількісно переважали над іншими групами млинів (кінні, вітряні, парові) до кінця століття.

Найкращі умови для облаштування водяних млинів у Києві мав Дніпро, який омивав місто зі сходу та північного сходу на відстані 16 верст. Він добре підходив для облаштування наплавних (пересувних) млинів. У сер. ХХ ст. їх біля міста діяло 19 (всього на Дніпрі в межах Київської губернії нараховувалося 130 наплавних млинів). В І-й пол. ХІХ ст. чинне законодавство захищало і всіляко заохочувало влаштування наплавних млинів на Дніпрі в зв'язку з нестачею борошномельних млинів в місті. Для прикладу наведемо один випадок. У 1804 р. при сплаві по Дніпру лісу був пошкоджений наплавний млин повіреного Комерційного Радника Перетца, влаштований на фарватері ріки. За пошкодження сплавики були змушені сплатити власнику млина 23 крб. При цьому вони висловили невдоволення з приводу великої кількості водяних млинів на Дніпрі, які заважають судноплавству і сплаву лісу. Та на їхню скаргу місцева влада ніяк не відреагувала [10, арк.3].

Починаючи з 2-ї пол. ХІХ ст. млинобудівники почали втрачати привілеї на суднохідних і сплавно-риках. Особливо це стосувалося Дніпра. Правління Дніпровської пароплавної компанії «ходотайствовало об устраниении препятствий для судоходства по Днепру от наплавных мельниц» і вимагало замінити наплавні водяні млини стаціонарними, а ще краще – вітряними. У від-

повідь київський громадський губернатор повідомив, що вітряні млини не задовольняють місцевих потреб, а знищення наплавних млинів розорить власників і ускладнить перемелення хліба, від чого зростуть ціни на борошно [9, арк.1 зв.]. Проте певні поступки судовласникам все ж були зроблені. Наплавні млини на Дніпрі дозволено було ставити лише з дозволу місцевого суднохідного начальства, під наглядом поліції, на місцях, визначених для цього зручними. Основною умовою отримання дозволу на побудову наплавного млина було облаштування його не на палях, а на канатах для вільного відводу в бік при проходженні судів і плотів [9, арк.2-7]. Наприкінці століття ситуація корінним чином змінилася на користь судновласників. Так, наприклад, стаття 363 Уставу шляхів сполучення попереджала, що водяні млини, визнані шкідливими для сплаву лісу і судноплавства та непереведені на вимогу суднохідного начальства у відведене ним місце, будуть знищені без виплати компенсації. Пізнішим циркуляром від 11 січня 1883 р. додатково було роз'яснено, що наплавні млини не можуть встановлюватись на головній течії ріки, у місцях, помічених суднохідними знаками, в місцях загрузки і розгрузки пароплавів, в місцях, де ведуться відомством шляхів сполучень роботи [13, арк.7 зв.]. Ліквідація привілейованого становища наплавних млинів на Дніпрі пояснювалася втратою того головного значення у круп'яно-борошномельному виробництві, яке мали водяні млини в 1-й пол. ХІХ ст. Їх замінили парові млинарські заклади, які не потребували специфічних умов для розташування і тим самим не заважали інтенсивному судноплавству на Дніпрі.

З півдня Київ був обрамлений глибокою долиною р. Либідь, притоки Дніпра. Сили течії цієї ріки цілком вистачало для облаштування великих стаціонарних (нерухомих) водяних млинів на три і більше поставів, а при спорудженні греблі і того більше. Млини на Либіді могли працювати цілий рік без зупинок. Особливо вдалим для дії млинів вважалося місце при впадінні Либіді в Дніпро –

Ялове, оскільки тут збиралося багато води, яка довільно спускалася в Славутич.

Не менш важливою для облаштування стаціонарних водяних млинів була р. Сирець, що протікала в Куренівському кварталі Києва. Проте умови діяльності млинів на ній були значно гіршими, ніж на Либіді. У більшості випадків водяні млини на Сирці потребували побудови греблі, оскільки ріка була неглибока, течія слабка, падіння води незначне. Взагалі млини більше як на 2-3 постави тут не могли діяти. Після дощів та весняних паводків береги обсипалися, затягувало мулом і піском водяні колеса млинів, що зупиняло їх роботу. Взимку під час сильних морозів ріка промерзала і млини теж не діяли. Практично не працювала млини і літом, лише після дощу діяли від кількох годин до кількох днів. На повну силу «водяки» на Сирці діяли лише весною і восени. Переважна більшість млинових гребель на річці була побудована ще у XVIII ст. Тому, крім того, що були вже старими, ще й мали недосконалу конструкцію - без водоспусків. Через це під час весняних паводків чи сильних дощів під напором води греблі проривалися, а самі млини руйнувалися. Так, наприклад, в червні 1857р. лише в Куренівському кварталі були зруйновані паводком 11 з 22 водяних млинів. П'ять з них більше не відбудовувались через значні пошкодження [6, арк.267]. Слід зазначити, що страждали від розливів рік не лише водяні млини на Сирці. Інші частини міста (Поділ в долині Дніпра, Нова Забудова в долині Либіді), а також більша частина передмість (Звіринець, Деміївка, Шуляка, Преорка), що розташовувалися на низьких узбережжях рік, теж іноді затоплювалися під час весняних паводків, а Оболонь і частина Подолу - навіть практично щороку. А значить щорічного ремонту потребували водяні млини, розташовані у цій місцевості. Приведення в порядок пошкоджених водяних млинів, а особливо гребель, потребувало чималих коштів. Так, наприклад, щоб відремонтувати в 1845 р. 4 казенні млини з греблями на Сирці, за підрахунками Київської Міської Думи необхідно було виділити 8000 крб. або по 2000 крб. на один заклад. Ці млини знаходилися в орендному утриманні у киян і приносили прибутку казни в середньому по 5 крб. на місяць (найменше – 26 крб. 86 коп. на рік міщанина Шкереди і найбільше купця Ковалевського – 87 крб. 15 коп.) [2, арк.2]. Зрозуміло, що такі прибутки не перекриють витрат на ремонт млинів.

Щоб забезпечити безперебійну роботу водяних млинів протягом всього року, а також щоб

врятувати заклади від весняних повеней, з 2-ї пол. XIX ст. почали масово застосовувати замість звичайних кам'яно-земляних насипів греблі з водоспусками, які давали можливість регулювати напір води. При них, як правило, влаштовували ставки для запасу води, яка використовувалася під час літніх посух. Утворювали ставки при допомозі дамби. Наприклад, ставок при водяному млині Києво-Печерської Успенської Лаври, що розташувався на р. Либідь в Лаврському Либідському хуторі, влаштований був при допомозі дамби шириною 1 1/2 саж і висотою 1 саж. Відстань від ставка до млина (водоспуск) - 27 сажнів [7, арк.11]. На силу падіння течії ріки, а значить ефективність роботи водяних млинів, мала вплив кількість гребель, поставлених на ній і відстань між ними. Чим чисельнішими були на річці водяні заклади і меншою відстань між ними, тим гірше вони діяли. Так, наприклад, при відстані 60-70 саж між греблями вода на дамбі нижче по течії піднімалася лише на висоту від 2 до 3 аршин.

Поширеним явищем в Києві було розведення риби в млинових ставках. Під постійним наглядом мірошника цей промисел давав чималі додаткові прибутки власникам млинів, що використовувалися потім на розширення і вдосконалення основного виробництва - борошномельного. Наприклад, київські міщани Герасим Пискунов і Фома Карачуновський орендували у вдови колежського регістратора Євдокії Месневської терміном на 10 років водяний млин в передмісті Сирці. У млиновому ставку розвели вони цінних порід. Коли мірошників не було на млині, в червні 1830 р., власниця млина разом зі своїм зятем Олександром Кершем самовільно спустили воду з ставка, вибрали рибу і продали її в Києві на суму 80 крб. асигнаціями [11, арк.1-4]. Планувалося розводити рибу на продаж в ставку при згаданому вище млині Лаври. Але побудовані вище по течії цукровий і газовий заводи настільки забруднили воду Либіді, що це стало неможливим.

В I пол. XIX ст. водяні млини мали домінуюче становище в столичному млинарстві, як за кількісними показниками, так і за обсягом виробленої продукції. Розрізняли водяні млини приватні, казенні і монастирські. Проаналізувати соціальний статус приватних власників водяних млинів надзвичайно складно. Пов'язано це не стільки з відсутністю необхідних джерел, скільки з величезним різноманіттям, становим, національним, громадським, ставевим, цих господа-

рів. Назвемо лише декількох з них: колежський асессор Толкунов, граф Гумільов-Бібарський, граф Естергалі, чиновник Влас Зубатов, княгиня Кудашева, іноземець Осіп Петерсен, полковник Давпозовський, підпоручик Шрамченко, міщани Кравченко і Россіанов, громадяни брати Лакуди і брати Кужпильські [6, арк.1]. Єднає їх єдина спільна риса – заможність.

Особливе місце в столичному млинарстві посідали монастирські водяні млини. Практично кожен монастир Києва мав свій власний млин. Причому працювали вони не лише на задоволення потреб ченців, а значною мірою на продаж. Шляхи появи млинарських закладів у монастирях різні. До 1-ї пол. XIX ст. їх, як правило, дарували церкві окремі городяни, громадські установи, уряд. Наприклад, водяний млин, розташований на околиці міста по дорозі на селище Гвоздьов, подарував Києво-Видубецькому монастирю уряд [12, арк.5]. Починаючи з 2-ї пол. XIX ст. монастирі самі активно займаються спорудженням цих закладів. Так, у 1891 р. Києво-Печерська Успенська Лавра розпочала власними силами побудову дерев'яного триповерхового під залізним дахом водяного млина на 2 постави. Кошторис на спорудження млина склав економ Лаври Ігумен Феодосій. Він же і керував будівництвом. Всього на побудову закладу ним було обчислено 1 191 крб. 85 коп., з яких 661 крб. 85 коп. виділялось на матеріали, а 530 крб. на столярні і покрівельні роботи. Інші види робіт планувалося зробити силами ченців. Споруда будувалася за проектом попереднього монастирського млина, теж спорудженого коштами Лаври. Старий млин колись повністю забезпечував борошном Лавру, а також ячмінним солодом, у кількості до 3 000 пуд., розмеленою фарбою до 3 000 пуд., і крейдою для побілок. /2, арк.1-14/. Проте не всі водяні млини Києва були такими багатофункціональними і доскональними. Взяти хоча б млин невідомого власника на р. Сирці в передмісті Куренівці: незначні розміри (8 на 12 аршин), деревина сосна, покриття дранка, греблі немає, лише невелика протока для спуску води. /5, арк.1/. Часто київські монастирі свої млини здавали в оренду приватним особам. Як правило, це траплялося тоді, коли в їхньому розпорядженні було по кілька закладів, або, коли вони не могли власними силами утримувати в належному порядку млини з греблями. Так, після того, як греблю водяного млина Києво-Видубицького монастиря на р. Веті в 1819 р. тричі проривало і монастир самостійно не зміг її

полагодити, то віддав заклад в оренду київському міщанину Єфстафію Лошакову на 10 років. За контрактом Лошаков мав власним коштом відремонтувати греблю і наперед за кожну третину року давати монастирю 50 четвертей житнього борошна, по 5 четвертей пшеничного і гречаного борошна, 2 четверті пшона і 3 четверті гречаних круп. Всього 65 четвертей якісних продуктів [3, арк. 2-6]. В 1831 р., коли сталося чергове пошкодження цієї греблі, монастир звернувся до міської влади з вимогою виділити для ремонту греблі казенних селян, мотивуючи це тим, що по дорозі, розташованій на греблі, часто проходили військові загоны і казенний транспорт, через які і завдавали греблі значних пошкоджень. Відповідь була однозначною: згідно чинного законодавства здійснювати ремонт мали ті, хто отримував під млина прибутки [12, арк. 2-4]. Нерідко орендування монастирських водяних млинів проходило з ускладненнями, особливо коли угода (кондиція) укладалася між сторонами усно, а не письмово. За таких обставин у сторін виникала спокуса її порушити, наперед знаючи, що відповідальність при цьому законодавством не передбачена. Так, наприклад, ошуканим при орендуванні водяного млина Києво-Грецького Єкатерининського монастиря виявився київський купець Нухим Немировський. У серпні 1856 р. він взяв в оренду на 4 роки млин цього монастиря. Окрім орендних грошей зобов'язався постачати в монастир різні продукти. Домовленість була усною з архімандритом Кирилом. Через два роки монастир млин у купця відібрав і передав в орендне утримання греку Цензаракі, який запропонував вигідніші орендні умови. Від порушення угоди Немировський поніс збитків на суму 718 крб. 28 коп., не враховуючи вартості внесених наперед продуктів [1, арк.2-3]. У іншому випадку збитки від недотримання угоди поніс Києво-Видубицький монастир. Правда, в цьому разі договір був укладений письмово, але в одному примірнику, який зберігався у орендатора і містив численні неточності. Київський купець Григорій Ваценко в січні 1857 р. орендував на 10 років монастирський млин з зобов'язанням сплачувати щороку по 526 крб. і відремонтувати пошкоджену греблю власним коштом. Та коли в серпні 1858 р. від сильних дощів млин з греблею були сильно зруйновані, він зник, аби їх не лагодити. Крім цього ще й таємно продав б мір монастирського жита по 3 крб. за міру, завезеного в млин для помолу. Впродовж багатьох років монастир безуспішно намагався зобов'язати родину

орендаря виплатити хоча б 272 крб. 50 коп. заборгованої Ваценком орендної суми за той час, що млин діяв [4, арк.1-2 зв.].

Чимала кількість водяних млинів столиці належала казні. Більшість з них були в дуже запущеному стані - "очень ветхи". Міська влада не мала достатньо коштів і належного досвіду їх експлуатування. Тому всі ці заклади, як правило, здавалися в оренду приватним особам, за винятком хіба що зовсім старих споруд, на які не було попиту. Орендний термін міських водяних млинів складав переважно від 1 до 4 років. Середня орендна плата на початку століття становила 100 крб., а згодом за наказом Міністерства фінансів була підвищена на 20 крб.50 коп. Проте на практиці мало хто з орендарів погоджувався платити таку суму за старі заклади, які до того ж треба було власним коштом відремонтувати. Тому міська влада погоджувалася і на менші суми. Орендарями київських казенних водяних млинів були переважно місцеві жителі: купці і міщани. Але траплялося, що брали в оренду млини і прибулі з інших місць особи. У 1848 р., наприклад, наполегливо домогалися права оренди на недіючий куренівський млин з ставком, що звався "Барським" (назва походить від прізвища колишнього орендаря цьо-

го закладу) одеські купці Яхненко і Семиренко. За право оренди вони пропонували виплатити місту по 3 1/2 коп. за 1 кв. сажень землі, на якій розташовувалися млин і ставок (всього 5900 кв. сажень), викупити стару деревину, що залишилася від старого млина за 150 крб. сріблом, побудувати за власні кошти новий млин і, крім цього, ще сплачувати встановлену міським правлінням орендну плату [8, арк.4].

Друга половина XIX ст. ввійшла в історію столичного млинарства як епоха кардинальних змін, пов'язаних головним чином з появою та інтенсивним розвитком нового виду млинів - парових. Поява нових млинарських механізмів здійснила значний вплив на подальший розвиток водяного млинарства, водяні млини поступово почали втрачати домінуюче положення у столичному млинарстві і на поч. XX ст. практично зовсім припинили діяльність.

Таким чином, водяне млинарство Києва впродовж XIX ст. пережило періоди бурхливого розвитку і поступового занепаду. До суттєвих змін у діяльності водяних млинів столиці призвели інтенсивний розвиток судноплавства на Дніпрі у 40-х роках і запровадження парових млинів у 50-х роках XIX століття.

Джерела та література

1. Центральний Державний історичний архів України, ф. 127, о. 876, спр. 326.
2. Там само, ф. 128, оп.1, спр. 3035.
3. Там само, ф. 130, оп.2, спр. 763.
4. Там само, спр. 835.
5. Там само, ф. 221, оп.1, спр. 501.
6. Там само, ф. 442, оп.76, спр. 156.
7. Там само, оп.78, спр. 106.
8. Там само, оп.81, спр. 365.
9. Там само, оп.87, спр. 44.
10. Там само, спр. 625.
11. Там само, оп.2, спр. 1079.
12. Там само, оп.3, спр. 1030.
13. Там само, ф. 692, оп.16, спр. 5.

Елена Жам

Водяные мельницы Киева XIX века

В статье анализируется деятельность водяных мельниц Киева в XIX в.

Ключевые слова: *водяная мельница, Киев, судоходство, плотина, законодательство.*

Elena Zham

Water-mill in the Kiev in XIX centuries

In the article analyzed activities water-mill Kiev in XIX centuries.

Key words: *water-mill, navigation, dam, legislation.*